

**Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi- sözlərin
qrammatik qütbləşməsi kimi**

**Niftəliyeva Elnarə Gülağa qızı,
ADPU-nun doktorantı
Mail:elnare_338mail.ru
Tel.050 318-95-35**

Xülasə

Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi maraqlı bir dil hadisəsi kimi mövcuddur. Ancaq indiyə qədər bu hadisə diqqətdən kənar qalmış, Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır.

“Enantiosemiya” bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan termdir. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Bu hadisə dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin də tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *enantiosemiya, dil inkişafı, yaranan sözlər, iki mənə, ifadə etmək, kompleks, lüğət, yaradıcılıq, fonetik tərkib, köməkçi nitq hissəsi.*

Rəyçi: *dos. Könül Səmədova*

**The phenomenon of enantiosemia in the azerbaijani language - as
grammatical polarization of words**

ASPU, Nifteliyeva Elnare

Summary

Enantiosemia is the term which is used to express two meanings of one word in the Azerbaijani language. However, this phenomenon has not been studied in Azerbaijani linguistics so far.

The article deals with “enantiosemia” the term which shows situation that carry two meanings. It has opposite meanings. This process happens in vocabulary. The history of this process is connected with the ancient history of language.

Key words: *enantiosemya, language development, resulting words, two meanings, exist, complex, vocabulary, creativity, phonetic structure, auxiliary part of speech.*

Reviewer: *Assoc. Konul Samadova*

Феномен энантиосемии в азербайджанском языке - как грамматическая поляризация слов

АГПУ, Нифтелиева Эльнаре

Резюме

Энантиосемия - это термин, который используется для выражения двух значений одного слова в азербайджанском языке. Однако до сих пор это явление в азербайджанском языкознании не изучено.

В статье рассматривается термин «энантиосемия», обозначающий ситуацию, имеющую два значения. Имеет противоположные значения. Этот процесс происходит в словарном запасе. История этого процесса связана с древней историей языка.

Ключевые слова: энантиосемия, развитие языка, результирующие слова, два значения, выражения слов, сложный, словарь, креативность, фонетическая композиция, вспомогательная часть речи.

Рецензент: *доц. Конуль Самадова*

Aktuallıq:

“Enantiosemya”- bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Məsələn: “mühazirə dinləmək” ifadəsində “dinləmək” feilini “qavramaq”, həm də “uzaqlaşmaq və eşitmək” kimi də başa düşmək olar. Enantiosemya nədir?

Enantiosemya – (yunan sözü enantios-qarşı, əks+sema-işarə) sözdə antonimik mənaların inkişafı, mənaların qütbləşdirilməsi deməkdir.

Enantiosemya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub, müxtəlif mənaları bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalar bildirilir. Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik olan əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemya) eyni fonetik tərkibli, əsk mənalı sözlərdir (3,176).

Annotasiya:

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində enantiosemiya dil hadisəsindən bəhs edilmiş, klassik ədəbi nümunələrdən nümunələr gətirilmişdir. Enantiosemiya yolu ilə yaranan yeni sözlərin omonimlərlə oxşar və fərqli cəhətləri nümunələr əsasında izah edilmişdir.

Metodlar:

Enantiosemiya hadisəsinin nitq hissələri üzrə əhatə dairəsi genişdir. Bu hadisə ayrı-ayrı nitq hissələrində özünü göstərir.

Giriş:

Azərbaycan xalqımızın ana dilinin inkişaf etməsi üçün, təbliğ olunması üçün böyük işlər görülmüşdür. Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz ana dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Ancaq əgər keçmişə nəzər salsaq, bu gün zəngin, yüksək mədəni səviyyədə olan, çox geniş söz ehtiyatına malik olan ədəbi, mədəni dilimiz həmişə belə olmamışdır. Onu yaradanlar olub, elmi əsasını quranlar olub, inkişaf etdirənlər olub. Bu, müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir. Hər bir xalq öz dili ilə yararır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur - Heydər Əliyev (5,3).

Müasir Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi maraqlı bir dil hadisəsi kimi mövcuddur. Ancaq indiyə qədər bu hadisə diqqətdən kənar qalmış, Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir.

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biridir. Dilimizdə olan bütün sözlərin hamısı birlikdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısının mənasını bilmək o qədər də asan deyildir. Ancaq dilimizdə elə leksik sfera vardır ki, oraya daxil olan sözlərin mənasını hər bir azərbaycanlı həmişə və hər yerdə bilir. Bu dairəyə daxil olan sözlər dilimizin əsas lüğət fondunu təşkil edir (1, 256).

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası bu dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin müasir vəziyyətini öyrənir (7,10). Lüğət tərkibində maraqlı söz qruplarından biri də eyni səs kompleksinə malik olan sözlərin bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Belə sözlər dildə enantiosemiya hadisəsini yaradır.

“Enantiosemiya”- bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Məsələn: “mühazirə dinləmək” ifadəsində “dinləmək” feilini “qavramaq”, həm də “uzaqlaşmaq və eşitmək” kimi də başa düşmək olar. Enantiosemiya nədir?

Enantiosemiya – (yunan sözü enantios-qarşı, əks+sema-işarə) sözdə antonimik mənaların inkişafı, mənaların qütbləşdirilməsi deməkdir.

Enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub, müxtəlif mənaları bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalar bildirilir. Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik olan əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir (3,176).

Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır (4,59).

Azərbaycan dilində nitq hissələrində enantiosemiya

1. İsimlərdə enantiosemiya

Nitq hissələri içərisində ən zəngin olanlardan biri isimdir. İsim həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən zəngindir. İsimlərin leksik-semantik cəhətdən zənginləşdirən hadisələrdən biri də enantiosemiyadır. Məsələn:

1. İsimlərdə.

acgözlük:

1.Tamahkarlıq, hərislik.

2.Çox böyük maraq, həvəs (məcazi mənə).

dad:

1. nəşə, ləzzət.

2.fəryad, fəğan.(1,31)

2. Sifətlərdə enantiosemiya

Sifət lüğəvi mənə qrupu baxımından başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Həmin lüğəvi qrupu zənginləşdirən bir hadisə də enantiosemiyadır. Məsələn:

acıca:

1.Azca,acı, acıtəhər.

2.Çox acı.

ağbəniz:

1.Üzü ağ, sifəti ağ (göyçək).

2. Üzü solğun, solğun sifətli.

başıdolu: (1,241)

1.ağıllı, dərrakəli.

2.sərxoş, kefli.

canalan:(1,282)

1.cəllad, adam öldürən, qaniçən.

2.füsunkar, dilbər.

yaman:

Yaman sözünün ifadə etdiyi mənələri diqqət yetirək: “Yaman günün ömrü az olur.”- pis mənada; “O, yaman şəkil çəkə bilir.”- yaxşı mənada ifadə olunmuşdur. (4, 59)

3. Saylarda enantiosemiya

Sayıların mənə növü başqa nitq hissələrində yoxdur. Enantiosemiya sayıların mənə növünü zənginləşdirən bir hadisədir.

bir:

1. Birgə, çoxluq.
2. Tək mənəsində.

4. Feillərdə enantiosemiya

Feillər milliliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Semantik məsələləri feildə daha zəngindir. Feillərdə semantik zənginliyi enantiosemiya hadisəsi də yaradır.

abırlanmaq:

1. Danlamaq.
2. Layiqli şəkil almaq, düzəlmək.

ağarmaq:

1. Parıldamaq.
2. Rəngi getmək, solmaq, bozarmaq.

boğmaq:

1. Nəfəsini kəsmək, öldürmək.
2. Xəm atı öyrətmək, sakitləşdirmək.

buyurmaq:

1. Əmr etmək.
2. Təklif etmək.

5. Zərflərdə enantiosemiya

Zərflər əsas nitq hissəsi kimi nisbətən sonralar formalaşmışdır. Ona görə də zərflərlə başqa nitq hissələrinin əlaqəsi təbii bir haldır. Həm də zərflərdəki enantiosemiya prosesi də təbii bir prosesdir.

sabahdan:

1. günün ilk saatlarından.
2. Ertəsi gündən.

6. Digər nitq hissələrində enantiosemiya

Digər nitq hissələri dedikdə köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulur. Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənəsi olmadığı üçün enantiosemiya hadisəsi zəif şəkildə özünü göstərir.

Ədatlarda:

bircə:

1. Arzu bildirir. Məs: Bircə görsəydim.
2. Hədə, təhdid, təkid bildirir. Məs: Bircə bura gəl, gör sənə nə edərəm.

7. Dildə ayrıca nitq hissəsi hesab olunmayıb, ayrıca sual tələb etməyən bir sıra sözlər vardır ki, bunlar “predikativ” sözlər adlanır.

Məhz bu qəbildən hesab olunan “yox” sözündə də enantiosemiya hadisəsi müşahidə olunur. I mənada bu söz “var” mənasını; II mənada isə “deyil” anlayışını ifadə edir.

Azərbaycan dilində enantiosemiyanın üslubi imkanları

Azərbaycan dilində enantiosemiyanın üslubi imkanları

1. Nitqin təsirliliyinə xidməti

Enantiosemiya nitqin, xüsusilə bədii dilin məxsusi forma ünsürü kimi olduqda məzmunlu səciyyə daşıyır. Onun işləndiyi nitq mühiti təsirliliyi ilə diqqəti çəkir. Bədii mətnlərdə onlara intensiv müraciət mətnin estetik mahiyyətini artırır.

2. Nitqin səlisliyinə xidməti

Enantiosemiya nitqin səlisliyində mühüm rol oynayır. Onlar həm danışq dilində, həm də bədii əsərlərin dilində üslubi cəhətdən neytrallıqdan çıxır. Danışığın və mətnin səlisliyində, intonasiya mənzərəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3. Nitqin obrazlılığına xidməti

Enantiosemiya olduqca zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Onlar obrazlılığın formalaşdırılmasında müstəsna rola malikdir. Bu xüsusiyyətinə görə onlar həm məişət-ünsiyyət dilində, həm də bədii yaradıcılıqda özünə asanlıqla yer tapa bilir.

4. Nitqin aydınlığına xidməti

Enantiosemiya yaratdığı üslubi aydınlığa görə nitqin, bədii mətnlərin məzmununa asanlıqla uyğunlaşdırılır. Nitqin aydınlığına xidməti deyim tərzinə məxsusi təravət gətirir. Onlar fikirlər arasında daxili rabitə yaratma məqsədinə xidmət edir və mətləbin aydın ifadəsinə yönəldilir.

5. Bədii nitqin bədii tərtibatında rolu

Enantiosemiya zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Buna görə də nitqdə özünə asanlıqla yer tutur. Nitqin strukturunun mükəmməl formaya salınmasında öz fəallığı ilə seçilir.

6. Satiraya, yumora, komikliyə xidmət

Enantiosemiyanın başlıca məziyyətlərindən biri də satirik məzmun, incə yumor və komizmin yaranmasında xidmətidir. Həm danışqda, həm də ədəbi-bədii mətnlərdə onların ifadəlilik imkanlarından geniş istifadə olunur. Onlarda nitqin məzmunu xüsusi deyim orijinallığı kəsb edir.

7. Kalamburun (əks mənanın) yaranmasında rolu

Kalambur yaradıcılığında, söz oyununda enantiosemiya müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsul bədii əsərlərdə, xüsusən dram əsərlərdə və epik əsərlərin dialoqlarında geniş istifadə olunur. Onlar rəngarəng üslubi səciyyə daşıyır.

8. Antitezanın yaranmasında rolu və s.

Azərbaycan ədəbiyyatında klassikada da enantosemiyaya rast gəlmək olar. Dahi yazıçılarımızdan Nizami Gəncəvinin, Qətran Təbrizli, Mühəmməd Füzulinin, İmamədin Nəsiminin və digər klassiklərimizin yaradıcılığında enantosemiya hadisəsinə kifayət qədərdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncədə doğulmuş, bütün ömrünü bu şəhərdə yaşamış və 1209-cu ildə burada dəfn edilmişdir. Nizami beş məsnəvisidən (“Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”) ibarət “Xəmsə”nin, lirik qəzəllərin və başqa əsərlərin müəllifidir. (2, 356)

Nizami Gəncəvi klassik qəzəllərinə nəzər yetirdikdə orada enantosemiya hadisəsinə rast gələ bilərik.

Afərin hüsnünə, mən bir belə dilbər istərəm ,
Gecələr şəm yanar, sən kimi gövhər istərəm! (6,21)

Burada afərin sözü yaxşı mənada işlənmişdi . Məsələn:

Afərin nə yaman pislik etdin sən.

Bu cümlədə isə *Afərin sözü bəd* kinayə açıq mənada işlənmişdir.

Nizami Gəncəvinin digər qəzəllərinə baxaq:

Öz yaman halımı açdım sənə diqqət verəsən .
O qara gözlərinə azca nəsihət verəsən. (6,66)

Burada yaman pis mənada vermişdir şair.

Qəlbim qoya, eyləsəm şikayət səndən ,
Gör ki, nə deyər könül nəhayət səndən.
Sirr açmaq əgər olmasa bu, barədə,
Eylərdim axır yaman hekayət səndən (6,154)

Nizami müxtəlif məzmunlu lirik duyğuların ifadəsi üçün rübai janrından da məharətlə istifadə etmişdir. Biz burada da onu Şərq intibahının qüdrətli humanist nümayəndəsi kimi götürürük. (6,10)

Nizami Gəncəvinin rübailərində də enantiosemiya hadisəsinə rast gəlmək olar.

Eşqin meyini daddım əyan dərdindən.
Gördüm nə qədər yaxşı –yaman dərdindən.
Bezdim. nə deyim qəminlə şirin candan .
Gəl sorma nələr gördüm .aman .dərdindən ! (6,151)

Burada yaman sözü enantiosemiyadır pis mənada işlənmişdir.

Qəlbim qoya eyləsəm şikayət səndən.
Gör ki, nə deyər könül nəhayət səndən.
Sirr açmaq əgər olmasa bu. barədə.
Eylərdim axır yaman hekayət səndən (6,154)

Bu rübaidəki yaman sözü yaxşı mənasındadır .

Nizaminin zəngin irsindən kiçik bir hissə qalsada.bunlar şairin lirik duyğularından . qənaətlərindən danışmağa kifayət qədər imkan verir.(6,10)

Klassik poeziyamızın qüdrətli nümayəndələrindən biri,görkəmli şair Qətran Mənsur oğlu Təbrizi 1012-ci ildə Təbrizin Şadiabad kəndində əkinçi ailəsində anadan olmuşdur.Uşaqlıqdan şerə,sənətə bağlanan Qətran klassik poeziyanı dərindən öyrənmiş, 15-16 yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır.

Təxminən 20 yaşında Gəncəyə səfər etmiş və burada Şəddadilər sarayına qəbul olunmuşdur. Gəncəyə qaldığı dörd-beş il ərzində Azərbaycan təbiətinin əlvan təsvirini verən bir sıra parlaq əsərlər yaratmışdır.

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış əsərləri əsasən qəsidələrdən ibarətdir. Bir sıra qaynaqlara görə “ Qövsnamə ”adlı mənzuməsi,” Əttəfasir” adlı izahlı fars lüğəti də olmuşdur.

1088-ci ildə Gəncədə vəfat etmiş və burada da dəfn olunmuşdur. Qətran Təbrizi yaradıcılığında enantiosemiyaya rast gəlmək olar. (2,46) Məsələn:

Dünyanın həşmətli şahı canlılarçındır günəş,

Yox elə bir fikri ki, məclis, döyüş meydan deyil! (2,55)

Buradakı yox “var” mənasındadır. Məsələn:

Gül dərək bir gülüstandan keşikçi var ikən,

Yox keşikçi, indi gül dərmək bizə asan deyil.(2,54)

Buradakı yox “yox, deyil” inkar mənasındadır.

Nəticə:

Mədəni həyatımızda mühüm rol oynayan hər bir dil vahidi, o cümlədən enantiosemiya hadisəsinin araşdırılması müasir dövrümüzün aktual problemlərindən biridir.

Beləliklə,“enantiosemiya” bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan terminlərdir: birinci mənada enantiosemiya “var” mənasını, ikinci mənada isə “deyil” anlayışını ifadə edir.

Enantiosemiya varlığı təzadları ilə qavrama və istifadə etmə vasitələrindən biridir. Məzmunun ifadəsində, antonimlər kimi, enantiosemiyada əks qütbə dayanan anlayışların qarşılaşdıranda müstəsna rol oynayır. Mükəmməl bədii ifadə vasitəsi kimi enantiosemiyalar da antiteza, bədii təzad yaradıcılığında olduqca fəaldır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adil Babayev “Azərbaycan dili”. Bakı, 2004.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə.I-cild.Bakı,“Şərq-Qərb”, 2005, 424 səh.
3. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. Bakı-2008.
4. Həsərət Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. Bakı-1987.
5. Mahirə Hüseynova “Missiya”. Bakı-2019
6. Nizami Gəncəvi. Lirikası.”Lider nəşriyyatı” .Bakı -2004. 160 səh.
7. Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. II hissə, 3-cü nəşr. Bakı-2007.